

PUL TIZIMI

Ismoilova Zumrad

Navoiy Davlat Pedagogika Instituti

“Geografiya va iqtisodiy bilm asoslari”

kafedrası talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada pul tizimi haqida umumiy ma’lumot berib o‘tilgan. Pulning mohiyati va iqtisodiyot uchun ahamiyati pul turlari, aktiv pul, passiv pul, pul muomalasi haqida.

Kalit so‘zlar: pul, milliy pul, dekretlangan, naqt pul, aktiv pul, passiv pul, pul agenti, pul muomalasi.

Pul uzoq zamonlardan beri odamlarga ma’lum. Pulning kelib chiqishi turli nazoratchilar tomonidan tovar ayiriboshlash jarayonining rivojlanishi bilan bog‘liq holda tushuntiriladi.

Pul - bu shunday maxsus tovar, u boshqa tovarlar uchun umumiy ekvivalent vazifasini bajaradi. Pul umumiy tovarlarni ayiriboshlashda asosiy vazifasini bajaradi. Qadimda pul vazifasini turli xil tovarlar bajargan, masalan, chorva mollari, mol terilari, bolta va hokazo. Keyinchalik pul vazifasini qimmatbaho metallar bajargan, chunki ular o‘zini sifatini yo‘qotmaydi va pul o‘rnini bosishda juda qo‘l kelgan. Pul oddiy mahsulot bo‘lib qolmay, u ijtimoiy qiymatga ega, ya’ni hamma tovarlarni harid etish vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Har bir mamlakat o‘zining puliga egadir. Chunonchi, dollar, funt sterling bir necha mamlakatlarning puli bo‘lib xizmat qiladi, lekin ularning qiymati bir xil emas. AQSh, Kanada, Avstraliya dollarining qiymat miqdori farqlanadi. Shuningdek, O‘zbekiston va Qirg‘iziston so‘mlari ham bir xil emas. Pul birliklari paydo bo‘lganda ma’lum miqdordagi qadr-qiymat asos qilib belgilangan. Milliy pullarning qadriligi, boshqa pullarga nisbatan qiyosiy miqdori doimo o‘zgarib turadi. Chunki, bu iqtisodiyotdagi ko‘p tomonlar, hatto siyosiy o‘zgarishlar, mamlakatlar o‘rtasidagi munosabatlar kabi ta’sirlar natijasidir. Bozor iqtisodiyotini pulsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi, hozirgi kunda odamlar pulga zarur tovarlar, xizmatlar sotib oladilar, pulni jamg‘arib boradilar, bankdan kreditlar oladilar, soliq to‘laydilar, pul shaklida mehnatlariga yarasha maosh oladilar va hokazo. Nafaqat jismoniy shaxslar balki davlat, korxonalar, tabdirkorlar va boshqa iqtisodiyot subyektlari ham pul vositasidan o‘z vazifalarini bajarish uchun keng

foydalanadilar. Barcha makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar ham pul birligida o‘lchanib boshqa mamlakatlar ko‘rsatkichi bilan solishtiriladi. Shuning uchun ham pul doimo iqtisodchilarning diqqat markazida bo‘lgan, davlat miqyosida esa alohida pul-kredit siyosati olib boriladi va hozirgi zamon pulning tabiati chuqur o‘rganiladi. Tovar-pul munosabatlari hayotimizga keng kirib kelgan va pul shakllari o‘zgarib borsa ham ularning mohiyati, vazifalari, muhim roli saqlanib kelmoqda. So‘nggi yillarda hukumatimiz tomonidan elektron to‘lov tizimlarini joriy etish va rivojlantirish, naqd pulsiz hisob-kitoblar ko‘lamini kengaytirish hamda pul mablag‘larining bankdan tashqari aylanmasini qisqartirishga oid chora-tadbirlar amalga oshirildi. O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasida iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirishning ustuvor yo‘nalishlari ichida “Ilg‘or xalqaro tajribada qo‘llaniladigan instrumentlardan foydalangan holda pul-kredit siyosatini yanada takomillashtirish, shuningdek valyutani tartibga solishda zamonaviy bozor mexanizmlarini bosqichma-bosqich joriy etish, milliy valyutaning barqarorligini ta‘minlash” kabi ustuvor yo‘nalishni alohida ta‘kidlab o‘tishimiz lozim. Chunki mamlakatning barqaror pul-valyuta tizimi uning iqtisodiy o‘lishiga asos bo‘lib xizmat qiladi. Pul – bozor aloqalarining hammabop va universal iqtisodiy vositasidir. Shuning uchun ham pulning kelib chiqishi, mazmuni, tabiatini o‘rganish, vazifalarini tadqiq etish, pul nazariyalarini tahlil qilish ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga ega. O‘z evolyutsiyasi jarayonida pul maxsus tovar shaklida bosib o‘tgan yo‘li, shakllari odamlar o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatlar rivojlanishini namoyon etadi va turli tarixiy davrlarda mazkur munosabatlar qay darajada bo‘lganligini ifodalab beradi. Kurs ishi mavzusining dolzarbligi shular bilan izohlanadi. So‘nggi ellik yillikda pul shakllarining jadal rivojlanishi kuzatildi. To‘lov tizimlari ishtirokchilarining bir tomondan to‘lovlarni boshqarish tizimini ratsionalizatsiya qilish istagi va XX asrning 70-yillari o‘rtalarida boshlangan elektron hisoblash mashinalarining kredit tashkilotlari faoliyatiga jadal joriy etilishi, boshqa tomondan, naqd pulsiz qog‘oz kredit pullarini naqd pulsiz elektron kredit pullari (bank depozitlari, plastik kartalar) bilan almashtirish jarayonining boshlanishiga yordam berdi. Pul ko‘pincha bozor tili deb ataladi, chunki ular orqali tovarlar va resurslar aylanishi amalga oshiriladi. Iste‘molchilar bozorda ishlab chiqaruvchilar tomonidan sotiladigan mahsulotlarni sotib olishadi, bu esa o‘z navbatida aholidan olingan resurslar uchun pul to‘laydi. To‘g‘ri tashkil etilgan va aniq faoliyat ko‘rsatayotgan pul tizimi milliy ishlab chiqarish barqarorligini

ta'minlash, narxlarning to'liq bandligi va barqarorligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bundan tashqari, pul tizimining qanday ishlashi mamlakatning iqtisodiy rivojlanishining barqarorligiga bog'liq. Natijada, hozirgi bosqichda pul funksiyalarini aniqlash va rivojlantirish muammosi o'z ahamiyatini yo'qotmaydi, chunki ko'pchilik uchun ular asosiy qiymat o'lchovidir. Pul har doim boshqa har qanday mahsulot, xizmat, ish, moddiy bo'lmagan tovarlar uchun almashtirilishi mumkin bo'lgan umumiy ekvivalentdir va bozor almashinuvi jarayonini qulay holga keltiradigan vositachi sifatida ishlatiladi. Kurs ishining asosiy maqsadi: pulning rivojlanish bosqichlari, asosiy vazifalari va hozirgi zamon pulining tabiatini o'rganishdir.

Zamonaviy sharoitda odamlar kundalik hayotida, korxonalar, davlat va boshqa organlar faoliyatida, iqtisodiy faoliyatning turli sohalarida puldan quyidagi maqsadlarda foydalanadilar.

- tovarlar va xizmatlar narxini aniqlash va sotish;
- ishlab chiqarish xarajatlarini va foyda miqdorini aniqlash;
- ish haqi;
- byudjetlarni tuzish va ijro etish;
- kredit va hisob-kitob operatsiyalarini amalga oshirish;
- qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalarni amalga oshirish;
- jamg'arma va mablag' sifatida to'plash;
- ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etadigan narsalar resurslar (asosiy va aylanma mablag'lar) hajmini baholash va hokazo.

Pul tizimining iqtisodiy mazmuni va iqtisodiyotda tutgan o'рни. Pul to'g'risidagi nazariyalar va ularning rivojlanish xususiyatlari Pul nazariyalari - pul tabiati va pulning ishlab chiqarishni shakllantirishga ta'siri haqidagi nazariyalardir. Bu nazariyalar kapitalistik ishlab chiqarish usuligacha bo'lgan davrda vujudga keldi. Kapitalistik ishlab chiqarish usuli davrida, pul-tovar munosabatlari xo'jalik sohasining hamma tarmoqlarini qamrab olgan davrdagina pul nazariyasi keng tarqaldi. Pul va uning sotib olish quvvati orasidagi munosabat pul nazariyalarining markaziy masalalaridan biri bo'lib elgan. Xullas, iqtisodchilarning pulning mohiyati, uning funksiyalari va pul muomalasiga bo'lgan qarashlari pul nazariyalarini keltirib chiqardi. Ilk tarixiy pul nazariyalari sifatida nominallik va metallik nazariyalarini keltirishi mumkin. Kapitalizm taraqqiyoti bilan birga bu nazariyalar ham o'zgarib yangi, miqdoriy nazariyaning paydo bo'lishiga asos bo'ldi.

Hozirgi kunda monetarizm va iqtisodni pul-kredit munosabatlari orqali tartiblashtirish nazariyalari ham mavjud. Ammo eng asosiy pul nazariyalari sifatida metall, nominal va miqdoriy pul nazariyalari tadqiqot qilib kelinmoqda. Pul nazariyalarining kelib chiqishiga asosiy sabab ishlab chiqarishning taraqqiy etishi va pul muomalasining taraqqiyotdan ma'lum darajada oqsashini oldini olish va uni rivojlantirish masalasi hisoblanadi. Qo'l mehnatidan manafakturaga, manafakturadan sanoat ishlab chiqarishiga o'tilishi bilan xalq xo'jaligida mehnatning integratsiyalashuvi ham kuchaya bordi. Buning natijasida xo'jalik yurituvchi subyektlar orasidagi pullik munosabatlar ham murakkablasha boradi. Feodalizmga cha bo'lgan naqd pullik munosabatlar bu davr talablariga javob bera olmay qoldi. Buni biz Yevropadagi XV asrdagi «pul ocharchiligi» dan ko'rishimiz mumkin. Xuddi shu davrdan boshlab pul nazariyalari to'g'risidagi ilk fikrlar yuzaga keldi. Bu nazariyalarning o'sha davrdagi muammolarini echishdagi roli beqiyos bo'ldi. Ilk bor vujudga kelgan pul nazariyalari bu metallik va nominallik pul nazariyalari hisoblanadi. Pulning metallik nazariyasi kapitalning dastlabki davrida taraqqiy etdi. Moneta tarkibini buzish (monetaning og'irlik miqdorini kamaytirish) ga qarshi kurashda progressiv rol o'ynadi. Bu nazariyalar o'sha davr ruhi va tuzilayotgan burjuaziya ehtiyojlarini aks ettirib, merkantilistlar baquvvat metall pullari tarfdori bolib chiqdilar. Bu nazariya o'sha davr kapitalizmining eng rivojlangan davlati Angliyada maydonga keldi. Metallik nazariyaning asoschilaridan biri U. Stefford (1554- 1612y.) edi. U o'z qarashlarini o'zining Londonda 1581 yilda chop etilgan «Vatandoshlarimizning ba'zi odatiy arizalarining qisqartmasi» asarida bayon etdi. Bu oqim tarafdorlari Angliyada T. Men (1571-1641y.), D. Nors (1641-1691y.), Frantsiyada bu ta'limotni A. Monkreten (1575-1621y.), Italiyada F. Tamani (1728- 1787y.) va boshqalar rivojlantirdi. Ularning fikricha barqaror metall valyuta jamiyat iqtisodiy taraqqiyotining muhim shartlaridan biridir. Jamiyat a'zolarining jamg'arishga bo'lgan intilishi iqtisodchilarning boyligining manbaini o'rganishlariga sabab bo'ladi. Ular bu manbaini savdodan izladilar. Ularning e'tirof etishlaricha aktiv savdo balansi mamlakatga oltin va kumushning kelishini ta'milaydi. Shunday qilib, ilk metallik nazariyasi tarafdorlari jamiyat boyligini qiymatbaho metallar bilan almashtirib, ular pulning hamma funktsiyalarini bajaradi deb hisoblar edilar. Ilk metall nazariya tarafdorlarining asosiy kamchiliklari quyidagilardan iborat edi: -ilk metallchilar haqiqiy pullarni qiymat belgilari bilan almashtirish zarurligi

Maqsadga muvofiq kelishini tushunib yetmadilar; -ilk metallchilar pulning jamiyat taraqqiyotida tovar muomalasi asosida yuzaga kelgan tarixiy kategoriya ekanligini tushunmadilar; -ular jamiyat boyligi deb qimmatbaho metallarni jamg'arishni tushundilar va «bunday boyluk manbai savdodir» degan noo'rin fikrga keldilar. Ular jamiyat boyligi mehnat natijasida vujudga keladigan moddiy va ruhiy qadriyatlar yig'indisi ekanligini tushuna olmadilar. Ilk metallik nazariyasi targ'ibotchilari savdo burjuaziyasi manfaatlarini himoya qilib chiqqan edilar. XVIII asr oxiri va XIX asrning birinchi yarimiga kelib sanoat burjuaziyasi manfaatlarini qondira olmagan metallik nazariyasi o'z mavqesini yo'qotdi. Ammo XIX asrning ikkinchi yarimiga kelib nemis iqtisodchisi, tarixiy maktab vakili K. Knis (1821-1898 y.) bu nazariyani himoya qilib chiqdi. Bu g'oyaning qayta tiklanishiga 1871-1873 y. da Germaniyaga kiritilgan oltin tanga standarti sabab bo'ldi. K. Knis targ'iboti metallchilar nazariyalarini yangi sharoitga moslashtirdi. Knis pul sifatida faqatgina metallni emas, balki markaziy bank banknotalari ham e'tirof etdi. Bu paytga kelib xo'jalikda asosiy rolni kredit o'ynay boshladi va bu oltin monetalar bilan birga muomalada bo'lgan va ularga almashtiriladigan banknota emissiyasining asosini tashkil etdi. K. Knis banknotalarni tan olgan holda hech nima bilan ta'minlanmagan qog'oz pullarga qarshi chiqdi. Uning fikricha pul muomalasi metall bilan ta'minlangan banknotalar va metall monetalariga asoslanishi shart. Qog'oz pullar uning fikricha, xuddi «qog'oz bulka» kabi ma'nosiz narsadir. K. Knis ta'kidlashicha: "Oltin o'z tabiatiga ko'ra puldir". Birinchi jahon urushidan so'ng metallizm tarafdorlari oltin moneta standartni qayta tiklash mumkin emasligini tan olib o'z nazariyalarini himoya qilish maqsadida oltin quyma standart va oltin deviz standartga asoslangan banknota ishlab chiqarishini yoqlab chiqdilar. Pulning nominallik nazariyasi. Nominalizm quldorlik tizimi davridagi faylasuflar ta'limotida yuzaga kelgan bo'lib, bu ilk nominalizmdir. Birinchi nominalistlar tanga tarkibini buzish (tanganing og'irlik miqdorini kamaytirish) ni ko'r-ko'rona madh etuvchilar bo'lganlar. Yemirilib ketgan tangalarni teng qiymatli tangalar bilan muomalada bir xilda yurganligiga asoslanib, ular pulning metall miqdori emas, balki uning nominali muhimdir deb da'vo qilib chiqdilar. Nominalizm XVII-XVIII asrlarda pul muomalasi to'la qimmatga ega bo'lmagan tangalar bilan to'lgan davrda shakllandi. Xuddi shu to'la qimmatga ega bo'lmagan tangalar (qog'oz pullar emas) ilk nominalizmning asosida yotar edi.

Xuddi metallizm nazariyasi singari ilk burjua nominalizm vakillari ham Angliyadan chiqdi. Bular episkop, faylasuf-idealist Dj. Berkli (1683-1753y.) va iqtisodchi Dj. Styuart (1712-1780 y.) lardir.

Nominalistlar quyidagicha xulosaga keldilar:

- pulni davlat yaratadi;
- pulning qiymati unda ko‘rsatilgan nominali bilan aniqlanadi.

Xuddi shu bilan bu nazariya nominalizm deb atala boshlandi. Nominalizmning asosiy xatosi shundaki, bu nazariya bo‘yicha pulning qiymati davlat tomonidan aniqlanar emish. Dj. Berkli pul aslini olganda marka, uning qanday materialdan yasalganligining va nimani aks ettirishining qanaqa ahamiyati bor degan g‘oyani oldinga surdi. Xuddi shu bilan u mehnat qiymat nazariyasini va pulning tovarlik tabiatini rad etdi. Pulning umumiy qiymat ekvivalenti sifatida obyektiv ravishda paydo bo‘lish mohiyatini tushunmay, nominalistlar uning qiymati davlatning subyektiv xohishi va irodasiga bog‘liq dedilar. Nominalistlar pulning qiymat o‘lchovini va baholar masshtabini aralashtirib yubordilar. Dj. Styuart pulni teng bo‘lgan bo‘laklardan iborat masshtab deb aniqladi. Shu bilan birgalikda geografik masshtabni tushunish va ishlatish mumkin agar, buning asosida masofa mavjud bo‘lsa, mahsulot og‘irligini o‘lchash mumkin, agar u qandaydir og‘irlikka ega bo‘lsa, shu kabi pul ham qiymat o‘lchovi funksiyasini bajaradi, agar u tovar bilan qandaydir hamjinslikka ega bo‘lsa, deb uqtirdi. Nominalizmning keyingi rivojlanishi (asosan Germaniyada) XIX asrning oxiri va XX asrning boshiga to‘g‘ri keladi. Bu davr nominalistlarning asosiy namoyondalaridan biri G. Knap (1842-1926y.) edi. G. Knap o‘zining «Davlat pul nazariyasi» (1905) asarida aytishicha pulning davlat tomonidan belgilanadigan sotib olish qobiliyati mavjud. Shu sababli ham pul davlat tomonidan yaratiladi. Bu nazariyani esa u davlat pul nazariyasi deba taydi. Knapp va uning izdoshlari oldingi nominalistlardan farqli o‘laroq o‘z nazariyalarni to‘la qimmatga ega bo‘lmagan tangalarga emas, balki qog‘oz pullarga asoslagan edilar. Knapp pul massasini tahlil qilishda davlat xazina biletlari va almashinadigan tangalarnigina e‘tiborga oldi. Kredit pullari (veksel, chek, banknota) ni u alohida kategoriya deb qarab, o‘z izlanishlaridan ularni chiqarib tashlaydi. Bu uning katta xatosi edi. Nominalistlarning asosiy amchiligi shundaki, ular pulning mohiyatini uning huquqiy asosidan izladilar. Pulning miqdoriy nazariyasi. Miqdoriy nazariya XVI-XVIII asrlarda merkantilistlarning

konseptiyasiga reaksiya sifatida paydo bo'ldi. Bu nazariyaning boshlovchisi fransuz iqtisodchisi J. Boden (1530-1596) edi. U birinchi bo'lib Yevropada o'sha davrda yuzbergan «baholar revolyutsiyasi»ni ochib berishga harakat qildi. Baholarning sakrashiga sabab Yevropaga Amerika qit'asidan oqib kelgan qimmatbaho metallar bo'lganligini tushuntirdi. XVI-XVIII asrlarda Yevropada oltin miqdori 1500-yilda bo'lgan oltin miqdoridan 16 marta ko'payib ketgan edi. J. Boden baholarning o'zgarishi muomaladagi pul miqdori bilan aniqlandi deb tushuntirdi. Shu sababli ham bu nazariya miqdoriy nazariya deb nom oldi. Ammo ilk miqdoriy nazariya tarafdorlari pul miqdorining bahoga bo'ladigan ta'sirini va buni qanday yo'llar bilan va qaysi hollarda bo'lishligini aniq ochib bera olmadilar. XVIII asrga kelib bu nazariyani inglizlar D. Yum (1711-1726) va Dj. Mill (1773-1836) hamda frantsuz Sharl Monaskyo (1689-1755) rivojlantirdilar. Ingliz iqtisodchisi, faylasuf, psixolog va tarixchi D. Yum o'zining subyektiv idealistik qarashlari bilan qiymat substansiyasi tushunchasini rad etdi. Amerikadan qimmatbaho metallarning oqib kelishi va baholarning oshishi orasidagi to'g'ri proporsional bog'lanishni ko'rsatmoqchi bo'lib, u: «pul qiymatini uning miqdori belgilaydi» degan fikrini ilgari surdi. Yum fikricha, tovarlarning bahosi va pulning qiymati muomalada bo'lgan tovar va pul hajmi bilan aniqlanadi. Muomalada pulning ko'payishi oldin bir tovar bahosining oshishiga, keyin ikkinchi tovarning va oxir oqibatda barcha tovarlarning bahosining muomaladagi pul miqdoriga proporsional ravishda oshishiga olib keladi. Mana shu pulning miqdoriy nazariyadagi pul massasi o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatadi va munosabat "Baholar darajasining o'sish sur'atlari = Pul massasi o'sish sur'atlari". Demak, tovarlar bahosi hamisha pul miqdoriga to'g'ri proporsional bo'ladi.

Shunday qilib, miqdoriy nazariya vakillarining fikrlari shunda ediki:

- pulning sotib olish qobiliyati xuddi baho kabi (yangi tovar bahosi kabi) bozorda aniqlanadi;
- muomalada barcha chiqarilgan pullar bo'ladi;
- pulning sotib olish qobiliyati pul miqdoriga teskari proporsional va baholar o'zgarishi pul miqdoriga to'g'ri proporsional.

Miqdoriy nazariya pulning faqat muomala vositasi ekanligini ko'ra oldi, xalos. Ular ta'kidlashicha pul va tovar massalarining to'qnashishi natijasida baholar belgilanadi va pulning qiymati aniqlanadi. K. Marks Yumni tadqiq qilib, uning asosiy xatosi shundaki, u «pul muomalaga kirayotganda qiymatga ega emas, tovar

esa bahoga ega emas» degan noto'g'ri taxminda edi» deb yozgan edi. Ularning ikkinchi xatosi shunda ediki, ular hamma pul massasi faqat muomalada bo'ladi deb qarashgan. Aslida qiymat qonuniga muvofiq muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini aniqlovchi iqtisodiy qonun mavjud. Muomalada bo'lgan haqiqiy naqd pulga, har qanday pul miqdori emas balki, shu davr uchun zarur bo'lgan, to'lov muddati uzaytirilgan, hisob-kitoblar va pul birliklarining aylanishida band bo'lgan pullar kiradi. Miqdoriy nazariya xazinaning metall pul muomalasida stixiyali regulyator ekanligini rad etadi. Zamonaviy miqdoriy nazariya qog'oz pullar muomalasiga asoslanadi. Bu nazariya A. Marshall, amerikalik I. Fisher, shvedlar G. Nassel va B. Xansen, iqtisodchi A. Pigu, monetarist M. Fridmen tadqiqotlarida o'z aksini topdi. Amerikalik iqtisodchi, statistik va matematik I. Fisher (1867-1942yy) pulning miqdori nazariyasiga yangi sifat kiritdi. U pulning mehnat qiymatini rad etdi va pulning «sotib olish quvvati»ga asoslandi. Miqdoriy nazariyani matematik yo'l bilan isbotlamoqchi, bo'lgan

I. Fisher pulning «sotib olish quvvatiga» ta'sir etuvchi olti faktorni ko'rsatdi:

- 1.(M)-muomaladagi naqd pul massasi;
- 2.(V)-pulning aylanish tezligi;
- 3.(R)-o'rta (tortilgan) baho;
- 4.(Q)-tovarlar miqdori;
- 5.(MI)-bank depozitlari yig'indisi; 6.(VI)-depozit-chek muomalasi tezligi.

Muomaladagi pulning miqdori bilan mamlakat doirasida sotilgan tovar va xizmatlarning umumiy miqdori o'rtasidagi bog'liqlik Irving Fisherning "ayirboshlash tenglamasi"da ifodalanadi:

$$MV = PQ,$$

bu yerda M – pul massasi;

V – muomaladagi pulning aylanish tezligi;

p– narxlar darajasi;

q– ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarning miqdori

Tenglamaning chap tomonidagi MV jami ishlab chiqarilgan tovarni sotib olishga ketgan xaridorlarning umumiy sarflarini va pulning aylanish tezligini bildirsa, o'ng tomonidagi PQ esa, ushbu ayirboshlanadigan tovarlar miqdori va baholar darajasini bildirdi. Agar MV bir yilda ishlab chiqarilgan tayyor mahsulotlarga sarflangan umumiy xarajatlar bo'lsa, unda u nominal sof milliy mahsulotga (SMM) teng bo'lishi kerak, ya'ni $SMM = PQ$.

Monetarizm pul nazariyasi 1950-yillar o'rtasida paydo bo'lgan. Bu oqimning ko'zga ko'ringan namoyondasi M. Fridman hisoblanadi, u Chikago universitetining professori, iqtisodsohasidagi Nobel mukofoti laureati. Bu oqimga M. Fridmandan tashqari K. Brunner, A. Moltser, D. Leydler, F. Keygen va boshqa iqtisodchilar kiradi.

Pul nazariyada katta muvaffaqiyat qozongan g'oya - Fridmanning pulning miqdoriy nazariyasi bo'lib, u muomaladagi pul miqdori o'zgarishi bilan tovar baholari o'zgarishi o'rtasidagi bog'liqlikni, monetar siyosat nazariyasi, ya'ni jamiyat holda bo'lgan iqtisodiy tebranishlar pul massasining o'zgarish tufayli bo'lishi, pulning iqtisodiy samaradorlikka ta'siri kabilarni yoqlab chiqadi. Hozirgi zamon monetarizmiga bir guruh iqtisodchilar qalamiga mansub «Pulning miqdoriy nazariyasiga oid tadqiqotlar» (1956yil) deb nomlangan asar bilan asos solindi. Monetaristlar ilgari ma'lum bo'lgan pulning miqdoriy nazariyasiga borib tutashadigan «barqaror pul» nazariyasini olg'a suradilar. Ular pul va iqtisodiy faollik o'rtasida uzviy bog'lanish borligini qayd qilib, iqtisodiy krizislarning sababini pul muomalasidagi buzilishlardan axtardilar: Pulning yetishmay qolishi iqtisodiy o'sishini susaytirib, turg'unlik holatini keltirib chiqaradi, bu esa avval yuzaroq tanglikka, so'ngra esa chuqur iqtisodiy tanglikka olib keladi. Binobarin, iqtisodiy sikl pul miqdoriga bog'liq, bu o'z navbatida Markaziy bank faoliyatiga bog'liq. Pulkredit siyosatini o'zgartirib tanglikdan chiqish va iqtisodni rivojlantirish mumkin. Monetaristlar iqtisodiyotda bosh masala ishlab chiqarish va pul massasining tengligi bo'lib, shu orqali makroiqtisodiy muvozanat hosil etish mumkin deb hisobladilar. Pulning asosiy xususiyati uning likvidligida. Pulni xohlagan paytda almashtirish, unga har qanday tovarni sotib olish mumkin. Pul massasining o'sish sur'atining tezlashuvi yoki sekinlashuvi faol ish yuritishda, ishlab chiqarishning tsiklik tebranishida aks etiladi. Gap shundaki, pul massasidagi o'zgarishlar natijasi asosiy iqtisodiy parametrlarda birdan aks ettirilmaydi, balki biroz vaqtdan keyin ta'siri bilinadi. Odatda, vaqtincha uzilish bir necha oyni tashkil etadi. U shu narsani bildiradiki, pul massasidagi o'zgarishlar yalpi ichki mahsulotga birdan emas, balki bir oz vaqtdan (oydan) keyin ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun pul siyosati joriy tartibdagi samaraga va qisqa muddatli o'zgarishlarga mo'ljallangan bo'lmay, balki uzoq muddatli xarakterga ega. M.Fridman konsepsiyasi garchi o'ziga xosligi bilan ajralib tursa ham, u pulning miqdoriy nazariyasiga asoslanadi. Pul massasi ko'paysa, baholar o'sadi, va aksincha, pul massasi kamaysa, narxlar

pasayadi, ya'ni boshqa barcha sharoitlar bir xil bo'lganda tovarlarning baholari pul miqdoriga mutanosib tarzda o'zgaradi. Mamlakatda har doim pul muomalasi qonuni bilan tartibga solinadigan ma'lum miqdordagi pul birligi massasi mavjud bo'lishi zarur. Umumiy holda pul muomalasi qonuni quyidagicha shakllantirilishi mumkin: tovar aylanishiga xizmat qiladigan pul miqdori tovar massasi va narxlar darajasiga to'g'ridan – to'g'ri, pulning aylanish tezligiga teskari mutanosiblikda joylashadi. Pulning kelib chiqishi, tabiatiga nazariy jihatdan ikki xil: ratsionalistik va evolyutsion yondashuv mavjud. Ratsionalistik yondashuv asoschilari pulning kelib chiqishini kishilar o'rtasida kelishuv tufayli yuz bergan deb tushuntirishadi. Bu yondashuv XVIII asr oxirlarigacha hukm surgan. Bu subyektiv psixologik yondashuv hozirgi paytda ham ayrim iqtisodchilar tomonidan qo'llab quvvatlanadi. Evolyutsion yondashuvda esa pul jamiyatning ijtimoiy – iqtisodiy taraqqiyoti mahsuli deb qaraladi. Pul obyektiv zaruriyat tufayli turli-tuman tovarlar ichidan barcha tovarlarga ayirboshlanadigan maxsus tovar sifatida ajralib chiqqan. Odatda pulni valyuta deb atashadi. Iqtisodiy jihatdan har bir hukumat o'z pul tizimiga ega. Pul - bu operatsiyalarni amalga oshirishda ishlatiladigan likvid aktiv. U o'z qiymatini hukumat iqtisodiyotida va xalqaro miqyosda valyuta orqali umumiy qabul qilishga asoslangan. Ayirboshlash funksiyasi uchun iqtisodiy pul tizimlari rivojlana boshladi. Pulni valyuta sifatida ishlatish bozorda sotib olish va sotish uchun markazlashgan vositani taqdim etadi. Bu birinchi navbatda barterni almashtirish uchun tashkil etilgan. Agar barcha tomonlar kelishilgan pul birligidan foydalansa va uni qabul qilganda, ular bu muammodan qochishlari mumkin. Iqtisodiy jihatdan har bir hukumat markaziy organ tomonidan belgilanadigan va kuzatiladigan o'z pul tizimiga ega. Iqtisodiy rivojlanish odatda kapital to'plash, texnologik taraqqiyot, ishchi kuchi sifati va malakalarining oshishi kabi real omillarning o'sishiga bog'liq deb ishoniladi. Ushbu qarash iqtisodiy rivojlanish jarayonida pulning rolini yetarlicha ta'kidlamaydi. Aytishlaricha, pul shunchaki parda va o'zgacha ahamiyatga ega emas. Biroq, pulning ahamiyatsizligi haqidagi bu haddan tashqari qarashga endi ishonilmaydi. Zamonaviy kompleks iqtisodiy tashkil etish imkonsiz bo'lgan pul nafaqat muhim omil, balki u iqtisodiy rivojlanishni rag'batlantiruvchi muhim omil hamdir. Biz quyida iqtisodiy rivojlanish jarayonida pulning ahamiyatini muhokama qilamiz. Iqtisodiyotda bugungi kunda pul bir nechta funksiyalarni bajaradi. Pul boshqa qiymatlar o'lchanadigan qiymat standarti bo'lib xizmat qiladi. Pul - bu qiymat ombori, ya'ni boylikni saqlash vositasi. Bu kechiktirilgan to'lovlar

uchun standart bo‘lib xizmat qiladi. Biroq, pulni boshqa tovarlardan ajratib turadigan eng muhim vazifasi ayirboshlash vositasi bo‘lib xizmat qilishidir. Ya'ni, pul tovarlar va xizmatlar uchun to‘lov vositasidir. Aynan shu puldan foydalanish pul iqtisodiyotini barter iqtisodiyotidan ajratib turadi. Monetar iqtisodiyot - bu tovarlar pulga sotiladigan va pul tovarlarni sotib olishga sarflanadigan iqtisodiyotdir. Pul samaradorlik va iqtisodiy o‘shishga yordam beradi: Barter tizimi jismoniy shaxslar o‘rtasida tovar va xizmatlarni almashtirishda qiyinchiliklarga to‘la edi. Tovarlar va xizmatlarning oson almashinuvi bo‘lmagan taqdirda, barter tizimi mehnat unumdorligini oshirish va iqtisodiy o‘shish uchun muhim omil bo‘lgan shaxslar o‘rtasida mehnat taqsimoti va ixtisoslashuviga to‘siq bo‘lib xizmat qildi. Bundan tashqari, iqtisodiy o‘shish jarayoni mahsulot va xizmatlar ishlab chiqarishning kengayishiga va natijada odamlar daromadlarining o‘shishiga olib keladi. Natijada rivojlanayotgan iqtisodiyotda bitimlar hajmi oshadi. Bu iqtisodiy faoliyatning kengaytirilgan darajasida olib boriladigan operatsiyalarni moliyalashtirish uchun pulga talabni oshiradi. Shunday qilib, iqtisodiy o‘shish jarayoni iqtisodiy faoliyat darajasining oshishi talablariga javob beradigan yetarli miqdordagi pul mablag‘lari kelmasa tekshiruvda ushlab turiladi. Pul sarmoyani targ‘ib qiladi: Rivojlanish nuqtai nazaridan pulning yana bir muhim roli investitsiyalar hajmini hozirgi tejash darajasidan mustaqil bo‘lishida. Barter tizimida iste‘mol qilinmagan tovarlar mablag‘larni tejash bilan bir qatorda sarmoyani ham tashkil etadi. Ya'ni investitsiyalar joriy tejashdan farq qilmaydi. Hozirgi tejamkorlik qancha ko‘p bo‘lsa, sarmoyalar shuncha ko‘p bo‘ladi. Biroq, zamonaviy iqtisodiyotda bu shunday emas. Pulni tejaydigan uy xo‘jaliklari bo‘lsa, pulni asosiy vositalarga sarflaydigan firmalar. Shuning uchun investitsiya mablag‘larni tejashdan farq qilishi mumkin, chunki investitsiya faoliyati tejash harakatlaridan ajralib turadi. Bundan ham muhimi, pul iqtisodiyotiga sarmoya joriy tejash darajasidan oshib ketishi mumkin. Sarmoyalarning tejamkorlikdan oshib ketishi mumkin, chunki yangi pullar hukumat tomonidan valyuta ko‘rinishida yoki banklar tomonidan bank depozitlari shaklida yaratilishi mumkin va bu iqtisodiy rivojlanish maqsadi uchun muhimdir. Rivojlangan mamlakatlarda bo‘sh ishlab chiqarish quvvati mavjud bo‘lgan depressiya davrida hukumat yoki banklar tomonidan yangi pul mablag‘larini yaratish orqali investitsiyalarning ko‘payishi tovarlar va xizmatlarga umumiy talabning oshishiga olib keladi. Bunday paytlarda ortiqcha imkoniyatlar mavjudligi sababli tovar va xizmatlar taklifi elastik bo‘ladi. Shunday qilib, yaratilgan pul

mablag‘lari hisobidan investitsiyalar natijasida hosil bo‘lgan yalpi talabning ko‘payishi tovar va xizmatlar ishlab chiqarish hajmining kengayishiga olib keladi va shu bilan bandlik darajasining oshishiga olib keladi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda yaratilgan pullar iqtisodiy rivojlanishni rivojlantirishda foydali rol o‘ynashi mumkin. Investitsiyalarni tezlashtirish yoki kapitalni shakllantirish orqali tez iqtisodiy rivojlanishga erishish mumkin. Ammo investitsiya stavkasini oshirish uchun qo‘shimcha resurslar talab qilinadi. Davlat qarzlari o‘z-o‘zidan rivojlanish uchun yetarli investitsiya manbalarini ta‘minlay olmaydi. Shuning uchun hukumat yangi pul yaratish orqali investitsiya qilinadigan resurslar hajmini hozirgi tejash darajasi asosida mumkin bo‘lgan hajmdan oshirishga harakat qilmoqda. Yangi yaratilgan mablag‘lar sanoat, shuningdek qishloq xo‘jaligi sohalarida ishlab chiqarish, daromad va ish bilan bandlikni ko‘payishiga olib keladigan investitsiya loyihalariga sarflanishi mumkin. Rivojlanayotgan mamlakatlarda pul taklifining har qanday o‘sishi narxlarning ko‘tarilishiga yoki inflyatsiya bosimining paydo bo‘lishiga olib keladi degan fikr keng tarqalgan. Biroq, bu har doim ham to‘g‘ri emas. Yangi yaratilgan pulning oqilona miqdori investitsiyalar darajasini oshirish orqali iqtisodiyotni rivojlantirishga yordam beradi. Rivojlanayotgan iqtisodiyotlarda ko‘plab tabiiy va inson resurslari ishlab chiqarish maqsadlarida ishlatilishi mumkin bo‘lgan to‘liq foydalanilmagan va ishlatilmagan. Agar yangi yaratilgan mablag‘lar kichik sug‘orish ishlari, melioratsiya sxemalari, toshqinlarga qarshi kurash va tuproq eroziyasiga qarshi choralar, tezkor daromad keltiradigan dachalar ishlab chiqarish kabi loyihalarga sarmoya kiritishga sarflansa, inflyatsiya xavfi bo‘lmaydi. Ushbu tezkor loyihalar qisqa vaqt ichida eng muhim iste‘mol tovarlari ishlab chiqarishni ko‘paytiradi va shuning uchun narxlarning ko‘tarilishiga yo‘l qo‘ymaydi. Bundan tashqari, agar rivojlanish strategiyasi qishloq xo‘jaligi va boshqa ish haqi tovarlari ishlab chiqarish sohalariga ustuvor ahamiyat berilsa va barcha fermerlarni sug‘orishinshootlari, o‘g‘itlar va serhosil navlar bilan ta‘minlash bo‘yicha tashkiliy va institutsional islohotlar amalga oshirilsa, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini oshirish mumkin. Ushbu doirada, narxlarga katta salbiy ta‘sir ko‘rsatmasdan investitsiyalar darajasini oshirish uchun yangi pullar yaratish mumkin.

Monetizatsiya va iqtisodiy o‘shish: Bundan tashqari, ma‘lumki, kam rivojlangan mamlakatlarning aksariyati monetizatsiya qilinmagan (ya‘ni barter) katta sektorga ega, bu yerda ishlab chiqarish faqat yashash uchun mo‘ljallangan. Iqtisodiy

faoliyatning yashash xususiyatini buzish va shu tariqa iqtisodiy o‘shish uchun yangi kuchlarni yaratish uchun uni monetizatsiya qilish zarur. Pulni joriy etish uni zamonaviy sektor bilan aloqada bo‘lishiga yordam beradi. Yashash sektorining zamonaviy sektor bilan bu aloqasi uning ishlab chiqarish hajmining kengayishiga olib keladi. Zamonaviy sanoat sektori mahsulotlarini olish uchun, tirikchilik bilan shug‘ullanadigan odamlar o‘z mahsulotlarini oshirishga harakat qilishadi. Shunday qilib, mahsulotning o‘z-o‘zini iste‘mol qilishdan ortig‘i shu tarzda hosil bo‘ladi, bu oxir-oqibat ularning yashash xususiyatini buzadi. Uni rivojlanayotgan mamlakatlarning o‘tmish tarixi qo‘llab-quvvatlaydi. Mustamlakachilik davrida dehqonlar sektorining monetizatsiyasi import qilinadigan sanoat mahsulotlari evaziga eksportning kengayishiga olib keldi. Bu ularning qishloq xo‘jaligini rivojlanishini sezilarli darajada tezlashtirdi. Eksport uchun ishlab chiqarish hajmining o‘shishiga o‘xshab, qishloq xo‘jaligining yordamchi tarmog‘iga pulni kiritish va uning zamonaviy sektor bilan aloqasi, oziq-ovqat donlari va boshqa qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining xaridorgir bo‘lib ketishiga olib keladi, bu esa iqtisodiy rivojlanishning muhim omili hisoblanadi. Agar qishloq xo‘jaligi mahsulotlarida narxlarning ko‘tarilishi, ehtimol, xuddi shunday bo‘lganidek, yaratilgan pul mablag‘lari hisobidan moliyalashtiriladigan investitsiyalarning ko‘payishi natijasida yuzaga kelsa, bu ko‘proq oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish va uni bozorga yetkazib berish uchun turtki bo‘lib xizmat qiladi. Qishloq xo‘jaligi daromadlarining o‘shishi sanoat mahsulotlariga talabni oshiradi va shuning uchun ularning o‘shishini tezlashtiradi. Bundan tashqari, tirikchilik sektorining monetizatsiyasi ham jamg‘arma hajmini oshirishga yordam beradi. Monetizatsiya ushbu sektorni tijorat va kooperativ banklari va sug‘urta kompaniyalari kabi moliya institutlari bilan aloqada bo‘lishiga olib keladi. Jamg‘arma foizlari evaziga ko‘proq daromad olish imkoniyatlari, hozirgi kundagi tirikchilik sohasidagi odamlarning mablag‘larini tejashga moyilligini oshiradi. Agar tegishli pul-kredit siyosati olib borilsa, unda barcha daromadlarini iste‘mol qilish yoki to‘plash o‘rniga, ular o‘zlarining bir qismini moliyaviy vositachilarga topshirishlari mumkin. Pul tizimi deganda mazkur mamlakatda pul muomalasini qonuniy va mutonosib ravishda tashkil qilishda qo‘llaniladigan uslublar mujmuasi tushuniladi. Tarixan Pul tizimining metall pul muomalasi va pul belgilari (qog‘oz pullar) muomalasi ko‘rinishlari bor. O‘z navbatida metall pul muomalasi tizimi bimetallizm va monometallizmga bo‘linadi.

Pul tizimi quyidagi asosiy elementlari o‘z ichiga oladi: Pul birligi - so‘m, rubl va boshqalar. Baho masshtabi- dastlab u pul birligining oltinga teng qismi sifatida, hozir jahon pullariga nisbati. Pulning turlari. Qiymatni o‘zida ifodalanishiga ko‘ra pullar ikki turga haqiqiy va haqiqiy pulni o‘rnini bosuvchi pullarga bo‘linadi. Haqiqiy pullar nominal qiymatini o‘zida ifodalovchi real qiymatga ega bo‘lgan metal pullar bo‘lib ular har xil shakllarda chiqarilgan. Qog‘oz pullar haqiqiy pullarning vakili bo‘lib pulning muomala funksiyasi rivojlanishi natijasida yuzaga kelgan.

Umuman pullar quyidagi turlarga bo‘linadi. Qog‘oz pullar

1. Kredit pullar. Kredit pullar qog‘oz pullardan farq qilib ular bir vaqtni o‘zida qiymatni ifodalaydi va u kredit hujjat bo‘lib, kreditor va qarz oluvchi o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatni aks ettiradi. Kredit pullarga davlat banki biletlar veksel, banknot, chek, kredit kartochkasi va boshqalar kiradi.

2. Tangalar. Asosan nikel va bronzadan tayyorlanadi. Tarixiy ma’lumotlarga ko‘ra birinchi tangalar bundan 26 asr oldin Lidiya va Xitoyda, VII asrlarda hozirgi Markaziy Osiyo davlatlarida, IX-X asrlarda Kiyev rusida zarb qilingan. Dastlab tangalar oltindan, keyinchalik ular boshqa metallda zarb qilingan.

3. Qog‘oz pullar tarixiy manbalarga ko‘ra XII-asrda Xitoyda, 700-yillarda kumush tangalar chiqarilgunga qadar Buxoro davlatida qog‘oz puldan foydalanilgan. Amerika va Yevropada qog‘oz pullar XVII-XVIII asrlarda chiqarilgan.

Emissiya tizimi - Bu muomaladagi bank biletleri, xazina biletleri, qog‘oz pullar va qimmatli qog‘ozlarni chiqarishdir. Buni Markaziy bank amalga oshiradi. Qimmatli qog‘ozlarni ularni emitentlari - davlat, banklar, hissadorlik jamiyatlari chiqaradi. Muomaladagi pul massasini tartibga soluvchi davlat muassasi- Markaziy bank.

Pul tizimining tarixan 2 turi mavjud:

Metall pullar tizimi.

Kredit va qog‘oz pullar tizimi.

Metal pullar tizimi bimetalizm (oltin va kumushni qonuniy tartibda umumiy ekvivalent ekanligi) va monometalizm (faqat ularni birini umumiy ekvivalentligi) turlariga bo‘linadi.

Muomaladagi pullarning asosiy qismini qog‘oz pullar tashkil qiladi. Qog‘oz

pullardan foydalanilishiga sabab:

a. Qimmatbaho metallar, xususan oltin tanga pullarni real va nominal qiymatlari o‘rtasidagi farqni vujudga kelishi. Masalan. 10 grammlik tanga foydalanilishi tufayli 7 grammga kelgan. Ba’zi mamlakatlarda pulni real va nominal qiymatlari to‘g‘ri bo‘lmagan qalbaki tangalarni chiqarilishi.

• v) Metal pullarni buzilishi, yo‘qolishi davlat xazinasiga qimmatga tushadi. Qog‘oz pulni chiqarish bunga nisbatan arzonga tushadi. Rivojlangan mamlakatlarning pul tizimi quyidagi elementlarni o‘z ichiga oladi:

Pul birligi.

Valyuta kursini belgilovchi qoidalar.

Baho masshtabi.

Pul ko‘rinishlari – kredit biletleri, qog‘oz pul va tanga.

Emissiya tizimi.

Davlat yoki kredit apparati.

Rivojlangan mamlakatlarning zamonaviy pul tizimi quyidagi xususiyatlarga ega:

Oltin almashilmaydigan, keyinchalik qog‘oz pul aylanadigan, kredit pullarga o‘tish.

• Pulni muomalaga nafaqat xo‘jaliklarni banklar tomonidan kreditlash, balki davlat xarajatlarini qoplash uchun chiqarish.

• Pul muomalasida naqd pulsiz aylanishning ustunligi

• Pul muomalasini davlat tomonidan tartibga solishning kuchayishi.

• Shu kabi rivojlanayotgan mamlakatlarning, hatto ayrim mamlakatlar pul tizimi o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Pul tizimining rivojlanish bosqichlari va ularga tavsif

Pul kashf etilguniga qadar odamlar (ya’ni turli jamiyat vakillari) mahsulotga mahsulot ayirboshlash usuli (barter)dan foydalanishgan va bu jamiyatdagi o‘zaro almashinuvga asoslangan savdoning eng birinchi va sodda shakli hisoblanadi. Lekin ikki tomonning istak va ehtiyojlar bir-biriga mos kelmasa, bu savdo usuli ish bermaydi. Pul ana shu cheklovni yengib o‘tish maqsadida muomalaga kiritilgan. Avvaliga odamlar ayirboshlash uchun bozorda xaridorgir bo‘lgan arpa, kakao

donlari, makkajo‘xori, guruch va shunga o‘xshash boshqa oziq-ovqat mahsulotlaridan foydalanishgan. Keyinchalik savdoga oltin va kumush to‘lov birligi («bimetallizm») sifatida kirib kelgan va keng tarqalgan. Odatda ushbu ikki metall tangalar shaklida qo‘yilgan. Oltin ham, kumush ham uzoq muddat muomalada bo‘la olgani, ixcham va kamroq miqdorga osongina taqsimlanish xususiyatiga ega bo‘lganligi uchun jamiyatda juda ommalashgan. Shu xususiyatlari sabab, asrlar davomida oltin qiymat jamg‘aruvchi sifatida boylikni saqlashning qulay vositasi ham hisoblangan. Oltin miqdori cheklangan bo‘lib tabiiy ravishda qimmat, kumush esa oltindan arzon va miqdori ko‘p bo‘lgani uchun «likvid» (ya‘ni doimiy ravishda sotiluvchi va sotib olinuvchi, ya‘ni qisqa muddatda ko‘p marta qo‘ldan qo‘lga o‘tuvchi) pul birligi sanalgan va odatda kundalik savdo uchun foydalanilgan.

Qiymati va hajmi sabab ko‘pchilik foydalanuvchilar oltin tangalarini saqlashda zargarlarga ishonishgan, chunki eng xavfsiz saqlash tizimi zargarlarda bo‘lgan. Shunday qilib, bu xavfsiz joylar «pul omborlari»ga aylangan. Oltindan foydanuvchilar o‘rtasidagi o‘tkazmalarni osonlashtirish maqsadida zargarlar tomonidan oltin tilxatlari muomalaga kiritilgan. Vaqt o‘tishi bilan jamiyatda zargarlar tomonidan taqdim qilingan oltin guvohnomalar (sertifikatlar) oltin kabi qiymatga ega deya tan olingan. Shunday qilib, ushbu “ramziy pullar” pul rivojlanishining ikkinchi bosqichi sifatida namoyon bo‘lgan. Daromadlarini oshirish maqsadida zargarlar ularga saqlashga berilgan va vaqtincha foydalanilmayotgan oltinlarni odamlarga qarzga berishni boshlashgan va ular (ya‘ni zargarlar) asta sekin omonatchilar va qarzdorlar o‘rtasidagi vositachiga aylanishgan. Zargarlar qarzdorlardan foiz undirishar va o‘z omonatchilariga oltinlarini saqlashda davom etganliklari uchun kamroq foiz (omonat foizi) to‘lashardi. Har yili oltinning ozgina qismigina (hisob-kitoblarga ko‘ra, 15 foizga yaqini) omonatchilar tarafidan qaytarib olingan, katta qismi esa omborxonalarda saqlanishda davom etgan. Zargarlar esa yanada ko‘proq daromad olish maqsadida, o‘zlarida saqlanayotgan oltin miqdoridan ko‘ra ko‘proq miqdordagi oltin uchun qarz tilxatlari shaklidagi pattalar (kvitansiyalar) berishni boshlashgan. Buni, qog‘oz va kredit pullar yaratishning ilk namunasi deyish mumkin. Iqtisodiyotning qon tomiri hisoblanuvchi pul, doimiy muhokamalarning dolzarb mavzusi bo‘lib kelgan. Charxpalak suvsiz ishlamagani kabi iqtisodiyot ham pulsiz ishlamaydi. Pul deganda mahsulot va xizmatlari uchun to‘lov vositasi sifatida qabul qilingan narsa tushuniladi. Bugungi kunga kelib qog‘oz pullar butun dunyoda keng

tarqalgan to'lov vositasiga aylangan. Pulning eng muhim hisoblanuvchi uchta asosiy vazifasini tushunib olishga harakat qilamiz: Ayirboshlash (almashuv) vositasi (bu vazifasi mavjud bo'lmaganida barcha operatsiyalar barter ko'rinishida o'tkazilardi); Qiymat jamg'aruvchi (ya'ni boshqa ko'plab aktivlar singari u ham vaqt o'tishi bilan o'z qiymatini saqlab turadi, biroq pul boshqa aktivlarga qaraganda ko'proq likvidlikka ega);

Qiymat o'lchovi (barcha mahsulot va xizmatlarning qiymati pulda aks etadi. U mahsulot va xizmatlarning pulda aks etishida umumiy muvofiqlashtiruvchi birlik bo'lib xizmat qiladi).

Pulning bugungi kundagi holatga yetgunicha bo'lgan rivojlanish taraqqiyot bosqichlari (evolyutsiyasi):

Mahsulot (ko'rinishidagi) bosqichi: pul, qachonlardir mo'yna, arpa, guruch va keyinchalik oltin va kumush kabi qimmatli mahsulot buyumlar ko'rinishida mavjud bo'lgan;

Savdo mahsuloti pullari bosqichi: pul, bu bosqichda qog'oz pullarga aylangan, biroq bu pullar oltin bilan ta'minlangan va haqiqatan ham ularni istalgan vaqtda oltinga almashtirib olish mumkin bo'lgan;

Qog'oz pul bosqichi: qog'oz va elektron pullar hamma joyda tarqalgan, biroq bu pullar haddan tashqari qadsizlanib ketmasligi uchun ularni o'ta ko'p miqdorda bosib chiqarmaslik haqidagi hukumat va'dasidan tashqari hech narsa bilan mustahkamlanmagan.

O'zbekiston hududida dastlabki metall tangalarlar mil. avv. 6-asrda Doro I davrida zarb etilgan, og'irligi 8,4 g ni tashkil etgan "darik" deb nomlangan tilla tangalar, deb taxmin qilinadi. Mil. avv. 3-1-asrlarda va undan keyingi davrda zarb etilgan tangalar namunalari hozirgacha saqlanib qolgan. Ular jumlasiga Antiox I (mil. avv. 281-261 yillar), Yevtidem I (mil. avv. 235-200 yillar), Demetriy I (mil. avv. 200-185 yillar), Yevkratid I (mil. avv. 171-155 yillar), Mitridat II (mil. avv. 124-88 yillar) va Germey (mil. avv. 75-55 yillar) tangalari kiradi. 8-asrning o'rtalarida O'rta Osiyoda arablar hukmronligi boshlanganidan so'ng savdo muomalasini amalga oshirish uchun vazni 4,3 g bo'lgan oltin dinor, maosh va soliqlar to'lovi uchun vazni 2,8 g bo'lgan kumush dirhamlar va kundalik savdosotiq uchun mis tangalar - fuluslar zarb etilib, muomalaga chiqarilgan. Amir Temur davrida Samarqandda tangalar zarb etiladigan maxsus zarbxonalar tashkil etilgan, birinchi marta turkiy nom, ya'ni "tanga" deb atalgan, vazni 4,5-4,7 g bo'lgan kumush tangalar, vazni 2 g ni tashkil etgan oltin

dinorlar va vazni 1,8 g boʻlgan va kumushdan tayyorlangan mirilar zarb etila boshlagan.

Qogʻoz pullar. Qogʻoz pullar yuzaga kelishining quyidagi bosqichlarini keltirish mumkin:

1-bosqich — tangalarning uzoq vaqt muomalada boʻlishi, qoʻldan qoʻlga oʻtishi natijasida yemirilishi;

2-bosqich — tanganing metall tarkibining buzilishi. Davlat tomonidan ongli ravishda davlat xazinasiga tushumni oshirish maqsadida tangalarning metall (oltin, kumush) miqdorining kamaytirilishi. Bu bosqichda tanga tarkibining buzilishiga oltin, kumush va boshqa qimmatbaho metallarni qazib chiqarishning qiyinligi, ular zaxiralarining kamligi ham sabab boʻlgan;

3-bosqich — davlat tomonidan emission daromad olish maqsadida xazina biletlarining chiqarilishi.

Xitoyda bizning davrimizning 800-yillarida paydo boʻlgan. Metall tangalarni uzoq masofalarga tashish juda qiyin edi, shuning uchun hukumat qogʻoz pullarni muomalaga chiqaradi. Savdogarlar tangalar bilan emas, balki "qattiq" pulga oson almashtirilgan maxsus sertifikatlar bilan toʻlashni boshlashdi. Ushbu guvohnomalarda odamlar, daraxtlar, mansabdor shaxslar oʻz imzolari va muhrlarini qoʻyishgan. Qogʻoz pullardan foydalanish juda oson. Tangalar bilan taqqoslaganda, ularni saqlash oson va hisob-kitoblar uchun qulay. Qogʻoz pullar maxsus belgilar bilan himoyalangan, masalan, suv belgilari, turli xil ranglar sxemalari va boshqalar. Bu davlat pullarini himoya qilishdir. Bunday pulni soxtalashtirish juda qiyin. Qogʻoz pullar ikkita funksiyaga ega: almashinuv vositasi va toʻlov vositasi. Ularni oltinga almashtirish mumkin emas, shuning uchun ular muomaladan chiqmaydi. Baʼzida davlat naqd pul yetishmasligini boshdan kechirayotgani sababli qogʻoz pullarni koʻproq chiqaradi. Ammo, agar siz mamlakatda tovar aylanishini hisobga olmasangiz, bu xavfli boʻlishi mumkin. Natijada qogʻoz pul muomalada "qotib qoladi" va ularning qadrsizlanishi sodir boʻladi. Shunday qilib, qogʻoz pullarning mohiyati shundaki, ular davlat tomonidan chiqarilgan, oltinga almashtirilmagan va maʼlum qiymatga ega. Qadimgi qogʻoz pullar qirralari yigirma-oʻttiz santimetr boʻlgan katta toʻrtburchaklar shaklidagi choyshablar boʻlgan. Qogʻoz pullarni Gʻarbga Xitoydan qaytayotgan sayohatchilar olib kelishgan. Oltin va qogʻoz pullarning oʻzaro nafliligi Kredit pulning bozordagi qadri faqat toʻlov kafolati va qisman likvidlik va spekulyatsiya komponentlaridan tashkil topib, u tub qiymatga

ega emas. Odatda kredit pulni bir bo‘lak qog‘oz yoki elektron kiritilgan yozuv ko‘rinishida uchratish mumkin va ushbu qog‘oz yoki elektron yozuv faqatgina va‘da beruvchining kelajakda tovar yoki xizmat yetkazib berish uchun yozilgan kafolatini ifodalaydi xolos. Misol uchun bozor ishtirokchilaridan biri bozorga xaltalab bug‘doy ko‘tarib borishga erinib, bir tanishining qo‘liga kelasi yili senga 50 kg bug‘doy beraman degan ma‘nodagi kafolat xatini tutqazadi va undan bitta toychoq sotib oladi. Kafolat xatini bergan odamni orolda hamma yaxshi tanigani va u qarzlarni hamma vaqt o‘z vaqtida qaytarishiga hamma ishonganligi sababli, bozorning boshqa ishtirokchilari bilan ham o‘zining kafolat xati vositasida savdo amalga oshira boshlaydi. Buning qulayligini ko‘rgan orolning boshqa obro‘li fuqarolari ham kafolat xatlari orqali savdo qilishni boshlashadi. Shu tariqa bozorda qog‘oz pullar (kafolat xatlari) bilan savdo qilish urfga aylanadi. Ko‘rib turganingizdek kredit pul tub qiymatga ega emas. Agarda kafolat xatining egasi qarzini to‘lashdan bosh tortadigan bo‘lsa, kredit pulning qadri faqat bir bo‘lak qog‘ozga teng bolib qoladi. Ishlab chiqarish va tovar aylanmaning rivojlanishi, metall pullarning yetishmasligi kredit munosabatlarning rivojlanishiga olib keladi. Tovlar va to‘lov aylanmaning ehtiyojini qoplash maqsadida muomalaga oltin, kumush tangalar bilan bir qatorda, kredit vositalari: chek, veksel, banknotalar chiqarilgan. Kredit pullar deb, kredit munosabatlar asosida yuzaga keluvchi, to‘lov vositasini bajaruvchi qiymat belgilariga aytiladi. Kredit pullar o‘zining mustaqil qiymatiga ega emas, chunki ularni yaratish uchun abstrakt zaruriy mehnat sarflanmaydi. Kredit pullar qog‘oz pullardan farq qilib, ular bir vaqtning o‘zida qiymatni ifodalaydi va u kredit hujjat bo‘lib, kreditor va qarz oluvchi o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatni aks ettiradi. Kredit pullarning asosiy turlaridan biri vekseldir. Veksel - bu qarzdorning (oddiy veksel) yoki kreditorning (o‘tkazma veksel - tratta) ko‘rsatilgan summani, ko‘rsatilgan vaqtda va joyda to‘lash to‘g‘risidagi yozma majburiyati hisoblanadi. Tijorat veksellarning odiy va o‘tkazma turlari mavjud. Undan tashqari, ma‘lum summani qarzga berish bilan bog‘liq bo‘lgan moliyaviy vekselar mavjud. Moliyaviy vekselning bir turi xazina veksellari bo‘lib, ularda davlat qarzdor sifatida ishtirok qiladi. Yana veksellarning o‘rtoqlik, bronza veksel turlari mavjud. Banknota — kredit pullarning yetakchi vakillaridan bo‘lib, Markaziy bank tomonidan, veksellarni hisobga olish yo‘li bilan chiqariladi. O‘tmishda banknota muddatsiz majburiyat bo‘lib, xohlagan vaqtda uni bankka topshirib, o‘rniga unda ko‘rsatilgan summaga oltin yoki kumush olish mumkin bo‘lgan.

Veksel banknotadan quyidagi xususiyatlari bilan farq qiladi:
-Veksel ma’lum muddatni o’zida ifodalaydi (3—6 oy muddatga ega bo’lgan veksel), Banknota ma’lum muddat bilan chegaralanmaydi;

-Veksel bo’yicha vekselni bergan tomon uni to’lashni kafolatlasa, banknotada uni to’lashni davlat (davlat banki) kafolatlaydi. Banknota qog’oz pullardan quyidagilar bilan farq qiladi:

-kelib chiqishi bo’yicha qog’oz pullar, asosan, muomala vositasi funksiyasini bajarish asosida, banknotalar to’lov vositasi funksiyasi asosida kelib chiqqan; - almashinuvi bo’yicha, banknotalar oldin oltin va kumushga almashtirilgan, qog’oz pullar esa metallarga hech qachon almashtirilmagan;

-emissiya qilinishi bo’yicha, qog’oz pullarning banknotalardan farqi bo’lgan (xazina biletlarini Moliya vazirligi, banknotalarni Markaziy bank chiqargan) va hokazo. Hozirgi zamon banknotalari, albatta, oltinga almashilmaydi. Lekin ular quyidagi yo’llar bilan pul muomalasiga kelib tushadi:

-xo’jaliklarni bank tomonidan kreditlash orqali berilgan kreditlarning bir qismi muomalaga kirib keladi;

-davlatni kreditlash. Ya’ni banknotalar davlatning qarz majburiyati sifatida muomalaga chiqadi;

-aktiv to’lov balansiga ega bo’lgan davlatlarda rasmiy valuta zaxiralarning o’sishi orqali va boshqalar.

Chek - veksel va banknotadan keyin paydo bo’lgan kredit vositasi hisoblanib, to’lovchining o’z bankiga uning schotidan mablag’ni oluvchining schotiga o’tkazib qo’yish to’g’risidagi buyrug’i. Birinchi cheklar taxminan 1683-yilda Angliyada qo’llanila boshlagan. Chekning quyidagi turlari mavjud:

1. Ismi yozilgan chek — bu chek bir kishi nomiga yoziladi va uni boshqaga berish mumkin emas.

2. Orderli chek — bir kishi nomiga yozilgan va uni indossament bo’yicha boshqa shaxsga berish mumkin.

3. Ko’rsatilganda to’lanishi lozim bo’lgan chek.

4. Hisob cheki — naqd pulsiz hisob-kitoblarda qo’llaniladigan chek.

5. Akseptlangan chek — bank chekni to’lash bo’yicha rozilik beradi va boshqalar. Chek yordamida bankdan naqd pul olish mumkin, u bilan to’lovlarni va boshqa hisob-kitoblarni amalga oshirish mumkin. Naqd va kredit pullarning xususiyatlari Elektron pullar - bu bank kartadagi yoki elektron hamyondagi pullar.

Elektron hamyonlardan bank kartasiga osongina pul o‘tkazishingiz mumkin va naqd pul berishingiz mumkin va aksincha, uni elektron hamyondan boshqa elektron hamyonga joylashtirish mumkin. Bugungi kunda elektron to‘lov tizimlarining mutlaq yetakchilari uchta to‘lov tizimidir:

- WebMoney;
- RBK Money;
- Yandex Money.

5. Virtual pul va kriptovalyutalar – hozirgi kunda paydo bo‘lib, shakllanib borayotgan ushbu bosqich, pul doim ham bir shakl va ko‘rinishda bo‘lmasligini ko‘rsatadi va bu jarayon aynan siz va bizning ko‘z o‘ngimizda yuz berayotganligi e‘tiborlidir. Qog‘oz pullar bu – ichki qiymatga ega bo‘lmagan har qanday pul birligi (valyuta). U faqatgina hukumatning bosib chiqaralayotgan (qog‘oz) pul birligi qonuniy to‘lov vositasi ekani haqidagi hujjat bayonoti bilan ta‘minlangan bo‘ladi va uning (pulning) qiymati ushbu hukumatga bo‘lgan ishonchga asoslanadi. Pul birligining qadri yo‘qolmasligi uchun hukumat uni qalbakilashtirilishidan himoya qilishi va bosib chiqarilgan pul hajmini nazorat qilishi va mas‘uliyat bilan boshqarishi lozim. Qog‘oz pullar bosib chiqarish bo‘yicha nazorat, hamda qisman zaxira to‘plash bilan bog‘liq bank amaliyotlari asosan ushbu vakolatga ega bo‘lgan Markaziy banklar tomonidan amalga oshiriladi. Har qanday iqtisodiyotdagi pullarning katta qismi banklar tomonidan bank omonatlari ko‘rinishida yaratilishini o‘qib hayron qolsangiz kerak. Gap shundaki, banklar har safar kredit berganida yangi pullar hosil bo‘ladi. 2014 yilning mart oyida Angliya banki “Zamonaviy iqtisodiyotda pullarning yaratilishi” nomli hisobotini chiqardi. Unda quyidagi fikr bayon etilgan: “Har safar, yirik tijorat banklari yangi kredit (qarz) berganida bank omonatlari ko‘rinishidagi pullarni yaratadi”. Agar hukumat ko‘proq pul bosib chiqarishga qaror qilsa, iqtisodiyotda pul ko‘payadi. Bunda mahsulotning bozordagi qiymati o‘zgarmaydi, ammo pul birligining xarid qobiliyati pasayadi, ya‘ni bozordagi o‘sha-o‘sha mahsulot uchun ko‘proq pul to‘lash kerak bo‘ladi, bu esa pulning qadrsizlanishi (inflyatsiya)ni keltirib chiqaradi. Oddiy iqtisodiy sharoitda pul hajmi mahsulot ishlab chiqarishga qaraganda tezroq o‘sganida pul qadrsizlanadi, ammo bu biroz sodda tasavvur. Pul hajmi asosan yangi qarzlarni paydo bo‘lishi hisobiga o‘sadi, bu esa oxir oqibat aktivlarning narxi pufak kabi shishishiga olib boradi. Ikkinchi jahon urushidan keyingi Vengriyada yuz bergan kuchli pul qadrsizlanishini misli ko‘rilmagan giperinflyatsiya deyish mumkin. O‘shanda (1946

yilning iyul oyi) 41,900,000,000,000,000% pul qadrsizlanish ko'rsatkichi qayd etilgan, bu esa narxlar har 15,3 soatda ikki baravar oshgan degani (istasangiz, Zimbabvedagi 500 milliard foizlik haddan tashqari kuchli inflyatsiya haqida ham o'qishingiz mumkin). Agar qog'oz pul birliklari hech qanday qadrga va ichki qiymatga ega bo'lmasa, unda nima uchun ular butun dunyoda qabul qilingan? Qog'oz pul birliklari halihanzuq asosiy ikki sabab bilan muomalada qolmoqda:

- pulning qiymati uni muomalaga chiqaruvchi davlat (emitent)ga bo'lgan ishonchagina bog'liq, bu esa davlatdan biror bir qo'shimcha xarajat yoki majburiyat talab qilmaydi;
- qog'oz pullarni muomalaga chiqarish oson va qulay.

Naqd pul aylanishi va uning xususiyatlari Ma'lumki, kengaytirilgan takror ishlab chiqarish bosqichlari pullik munosabatlar orqali amalga oshadi. Ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan resurslarni sotib olish, ularni ishlab chiqarish jarayonida foydalanish va yetishtirilgan mahsulotlarni sotish jarayoni odatda korxonalar va tashkilotlar o'rtasida olib boriladigan pullik munosabatlarga bog'liq. Korxonalar, tashkilotlar, muassasalar o'rtasidagi va xo'jaliklarni o'z xodimlari bilan bo'ladigan hisob – kitob munosabatlari naqd pullik va naqd pulsiz shaklda olib boriladi. Naqd pullik hisob – kitoblarga kelganda naqd pulning harakati bankdan boshlanadi. Naqd pul bankdan chiqgach korxonalar va tashkilotlar kassasi orqali aholi qo'liga o'tadi. Oldi – sotdi va to'lov harakatlari bajarilgach u yana bankga qaytadi. Mobil va elektron pullar 21 asrga kelib pulning ikki ilg'or ko'rinishi ommalashdi: mobil to'lovlar va kriptovalyutalar. Mobil to'lovlar orqali odatda smartfon yoki planshetdagi ilovalar orqali mahsulot va xizmatlar uchun pul to'lash yoki boshqa odamlarga pul o'tkazmalarini osonlik bilan amalga oshirish mumkin. Dunyoda Apple Pay, AliPay kabi xizmatlar, O'zbekistonda esa PayMe, Click kabi mobil to'lov ilovalari tadbirkor va xaridorlar o'rtasidagi muhim bo'g'inga aylanib bormoqda.

Elektron pullar kompyuterlarda yozilgan raqamlardir.

Dunyodagi eng yirik pul amaliyotlari shu raqamlarni bir hisobdan boshqa bir hisobga ko'chirish orqali amalga oshiriladi. Kriptovalyuta Virtual valyutalar orasida eng mashhuri 2009 yilda Satoshi Nakamoto taxallusli odam yaratgan deya hisoblanadigan Bitkoindir. Kriptovalyutalar jismoniy shaklga ega emas. Moliyachi mutaxassislar, kriptovalyutalarni quyidagi jihatlari ko'ra boshqa pullardan afzal

deb hisoblashadi: - ular bilan turli amaliyotlarni bajarish arzonroq;

- xavfsizlik va maxfiylikni ta'minlash osonroq;
- moliyaviy mustaqillik talablariga javob beradi;
- amaliyotlarni tezroq o'tkazish mumkin;
- xalqaro to'lovlarni amalga oshirish yengilroq (davlatlararo to'lovlar tez va arzonroq amalga oshiriladi);

Umuman, pul o'z taraqqiyotida quyidagi 4 bosqich va 4 shaklga ega bo'lgan:

Tovar shaklida - “qo'yma” asrimizdan oldingi VII asrgacha

Tanga pullar – “tanga” asrimizdan oldingi VII-XIX asrlar

Qog'oz pullar – “banknota” XIX-XX asrlar

Elektron pullar – “kartochka” XX asr o'rtalaridan

Shuni ta'kidlash lozimki uzoq yillar davomida qimmatli metallar pul vazifasini bajargan va uning asosiy sabablari bo'lib:

Ularni qiymati yuqori, hajmi kichik.

Ular bo'linuvchan, ular bo'linganda sifatini yo'qotmaydi.

Ularning yaxshi saqlanishi (masalan, ko'mganda ham).

Ularni olib yurish qulay

Bir og'irlikdagi oltin bir-biridan deyarli farq qilmaydi (bir turdagi mo'yna birbiridan nimasi bilandir farq qilinadi) va boshqalar.

Ayrim manbalarga ko'ra (“Ekonomicheskaya teoriya” pod. red. V. I. Vilyapina, Dobrinina A.I. Moskva. 2001 y str.141-166) dastlabki qog'oz pullar XII-asrda Xitoyda, 1571 yilda Fransiyada, 1690 yilda AQSh da, XVIII- asrda Yekaterina II davrida Rossiyada paydo bo'lgan. Qog'oz pullar muomalasini tashkil etishda Djon Lo (Fransiya 1710-1720 yillar), Dubasov I.I (1897-1987 yillar Rossiya) kabi ayrim shaxslar faoliyatini qayd etish lozim. Djon Lo duelda qatnashgani uchun London turmasidan qochib Gollandiyada, keyin Italiyada yashab ancha boylik ortirgan va 1710 yilda Fransiya davlat byudjeti daromadini oshirish bo'yicha hukumatga qog'oz pullar chiqarish bo'yicha taklif bilan chiqqan. O'sha paytda Fransiya Moliya Vaziri bo'lgan Djon Lo 1720 yilda pulni qadrsizlangani tufayli Fransiyani tark etadi. 1716-1720 yillardagi qog'oz pullar bo'yicha Djon Loni “Mashinnik i proroka” deyilsada, u Yevropa xalqini qog'oz pullarni ajoyib imkoniyatlaridan voqif etdi. Pul tizimining tarkibiy qismlari va elementlari. Pul aylanishi, uning mohiyati va tarkibiy qismlari Pul aylanishi – bu naqd pullik va naqd pulsizlik olib boriladigan

hisob – kitoblarning yig‘indisidir. Pul aylanishi asosan ikki belgiga: Jami ijtimoiy mahsulot ishlab chiqarish Pulni funksiyalariga ko‘ra tarkibiy qismlarga bo‘lish mumkin Jami ijtimoiy mahsulotni ishlab chiqarish jarayoni bilan bog‘liq holda pul aylanishi: tovarlarni ishlab chiqarish va sotish, kapital qurilish bilan bog‘liq aylanishga, hamda tovar va ularning harakati bilan bog‘liq bo‘lmagan aylanishga bo‘linadi. Tovar ishlab chiqarish va sotish jarayonidagi pul aylanishiga ishlab chiqarishga tegishli ishlab chiqarish vositalarini sotib olish, mahsulotni sotish, tegishli tashkilotlar bilan hisob - kitoblar olib borish kiradi, ikkinchisiga kapital qurilish va ta‘minlash sohasidagi hisob – kitoblar kiradi. Tovar va ularni harakati bilan bog‘liq bo‘lmagan aylanishga milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlash bilan bog‘liq to‘lovlar va boshqa tovar harakati bilan bog‘liq bo‘lmagan to‘lovlar kiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Iqtisodiyot asoslari (M.Mahkamova, I.Masteyeva, N.Yuldasheva)
2. Iqtisodiyot nazariyasi (A.O‘lmasov, M.Sharifxo‘jayev)
3. Iqtisodiyot nazariyasi (A.Qodirov)
4. Iqtisodiyot nazariyasi (D.Tojiboyeva)
5. Iqtisodiyot nazariyasi (N.Beknozov)
6. Iqtisodiyot nazariyasi (Sh.Shodmonov, U.G‘afurov)
7. Iqtisodiyot nazariyasi (Yu.Yo‘ldosehv)
8. Iqtisodiyot nazariyasi. 2-kitob (D.Tojiboyev)
9. Iqtisodiyot va tadbirkorlik (U.Inoyatov, S.Ahmedov, R.Nurimbetov)

Research Science and
Innovation House

